

HORTENSIA PAPADAT-BENGESCU'S DIARY AND AUTOBIOGRAPHY

Mihaela STANCIU (VRAJA)

Technical Construction University of Bucharest

Abstract: If in Autobiography (Autobiografie) Hortensia Papadat-Bengescu avoids bringing to discussion her failed personal life, for perfectly understandable reasons, in her diary pages she describes without reserve her rigid marriage to a man who never welcomed her ideas. With respect to her diary pages, we must say that it is by these that she reveals her rather long judgments on life, but especially on writing and on professional fulfillment. The diary clearly highlights the necessity of writing the novel, but it also shows the fear of the time when, while building her scenarios, she will also find in her own self the most useful cores, so that the separation from subjectivity can hardly be accomplished. The autobiography and the journal pages are equally converging towards Hortensia Papadat-Bengescu's literature.

Keywords: diary, autobiography, confession, literature, subjectivity versus objectivity.

Cum era natural pentru o persoană care a iubit scrisul, Hortensia Papadat-Bengescu a ținut o perioadă de timp un jurnal intim. Trebuie menționat că „jurnalul propriu-zis al scriitoarei capătă consistență palpabilă doar în ultimii ei ani de viață, atunci când ea renunțase, într-un fel, la creație, și deci, când însemnările cu caracter personal nu mai aveau cum să îmbrace o formă mai disimulată de expresie, ci se organizau într-o comunicare directă, asemănătoare cu aceea din epistolele ce au premers începuturilor sale literare. Așadar, numai în măsura în care literatura nu acoperea toată nevoia de confesiune a prozatoarei, *jurnalul* devenea o șansă, o supapă de descărcare a unor tensiuni interioare maxime”.¹

Cu privire la jurnal, Ovid S. Crohmălniceanu afirmă: „Pe acesta l-am avut în mână. Am și parcurs însemnările, pe sărite. Am făcut o a doua mare greșală² că n-am dat la copiat jurnalul intim. Voi avea oricând posibilitatea, să-l citesc, mi-am zis, cu o ușuratică siguranță juvenilă. Când îți cad în mână asemenea manuscrise trebuie să-ți iei măsuri de precauție, pentru că intră adeseori în posesia unor persoane care nu vor să le facă publice. [...] Și jurnalul Hortensiei Papadat-Bangescu a dispărut. Se află el la Muzeul Literaturii? M-am interesat odată și mi s-a spus că nu există acolo așa ceva. A fost condiționat oare accesul la manuscris printr-o anumită clauză la descendenți? Sau pur și simplu aceștia au considerat că jurnalul intim al scriitoarei nu se cuvine a fi cunoscut și trebuie distrus? Cine poate ști? Fapt e că destinul s-a încăpățânat să păstreze figura mării doamne a literaturii române îndărătul unui vâl de mister”.³ Nimeni nu poate să știe care este răspunsul acestor întrebări, cu atât mai mult cu

¹ Nicolae Florescu, *Profitabila condiție: romanul aventurilor secrete*, Editura Cartea Românească, București, 1983, pp. 114-115.

² Ovid S. Crohmălniceanu consideră că o primă greșală a fost atunci când, în loc să acționeze cu tact, a trimis la Muzeul Literaturii pe cineva care susținea că deține manuscrisul romanului *Străina*.

³ Ovid S. Crohmălniceanu, *Amintiri deghețate*, Editura Nemira, București, 1994, p. 51.

cât descendenții Hortensiei Papadat-Bengescu au dispărut și ei, rând pe rând, cu excepția unui singur nepot.

Este lesne de observat că o puternică undă de subiectivism se infiltrază ca o reminiscență în romanele Hortensiei Papadat-Bengescu de vreme ce, uneori, în receptarea prozei sale sunt sesizate anumite similitudini: „Opera d-nei H.P.-B este un drum sigur de la subiectivism la obiectivism. Nu se poate spune că ar exista, la cele două capete ale acestui drum, concepții pure și doar la mijloc tranziția. *Concertul...* mai are încă exclamații lirice, iar în *Femei între ele* sunt conturate siluete. Nu avem, astfel, două puncte de vedere absolute, dar esențialul este felurit”⁴ sau „d-sa nu prezintă personagiile cu viața lor sufletească, ci proiectează propria sa psihologie asupra lor. D-sa e prea personală, prea afectivă ca să respecte specificul și autonomia eroilor săi”.⁵

Plecând de la opiniile critice legate de literatura Hortensiei Papadat-Bengescu, care au generat puncte de vedere precum „subiectivitate *versus* obiectivitate, psihologism *versus* epic, fragilitate (facilitate) a confesiunii *versus* soliditate a capodoperelor, originalitate și independență *versus* abandon și dependență”⁶, Ion Bogdan Lefter aduce la scenă deschisă propria opinie că „întreaga literatură a autoarei noastre e «subiectivă», efectele de obiectivitate din anumite perioade ale ei decurgând din anumite opțiuni privind punerea în pagină. [...] De schimbat se schimbă retorica, și nu fondul afectiv generator”.⁷ Mai mult decât atât, admite că în ceea ce privește romanele autoarei „nu trebuie să comitem eroarea de a vedea aici proză propriu-zis «obiectivă». Subiectivitatea structurală a autoarei se trădează în o mie și unu de feluri”.⁸

La Hortensia Papadat-Bengescu scrisul apare ca o urmare a circumstanțelor din viața ei; în fond, tocmai destinul care a împiedicat-o să scrie mai devreme, a și determinat-o să se confeseze prin epistolele care s-au dovedit o bună cale către literatură.

Într-o scrisoare către Camil Baltazar din 6 februarie 1931, Hortensia Papadat-Bengescu menționează printre altele și autobiografia⁹ pe care i-o ceruse G. Călinescu pentru revista *Capricorn*: „Vicisitudinile mele de sănătate m-au împiedicat a-ți scrie și măcar a-ți trimite câteva cuvinte – încă de câteva săptămâni scrise – aci alăturate. În spatele acestor tribulațiuni, am scris câteva note autobiografice pentru *Capricornul* – de mult făgăduite.”¹⁰; pe atunci, ea nu avea cum să știe că parcursul «notelor autobiografice» o să fie unul sinuos. În

⁴ Anton Holban, *Opere*, vol. III, ediție îngrijită de Elena Beram, Editura Minerva, București, 1975, p. 13.

⁵ Mihai Ralea, *Recenzii, Hortensia Papadat-Bengescu – Concert din muzică de Bach*, în „Viața Românească”, anul XIX, nr.1, ianuarie 1927, p. 145.

⁶ Ion Bogdan Lefter, *Proza Hortensiei Papadat-Bengescu: sinceritate și disimulare*, în „România literară”, anul XXI, Nr. 12, 17 martie 1988, p. 4.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Idem, *Femeia în fața oglinzei*, Editura Minerva, București, 1988, p. 473; postfața antologiei a fost reluată de către autor și în volumul *Doi nuveliști: Liviu Rebreanu și Hortensia Papadat-Bengescu*, Editura Paralela 45, Pitești, 2001.

⁹ Ion Bogdan Lefter consemnează într-o notă explicativă a antologiei *Femeia în fața oglinzei*, ed. cit., p. 7 că *Autobiografia* a fost scrisă în intervalul 14 noiembrie 1930 – 1 februarie 1931, după cum reiese din scrisorile trimise lui G. Călinescu în 14 noiembrie 1930, 10 ianuarie, 14 ianuarie, 31 ianuarie și 1 februarie 1931, scrisori redată în volumul *G. Călinescu și contemporanii lui* (corespondență primită), vol. II, ediție îngrijită, note și indici de Nicolae Mecu, Editura Minerva, București, 1987, pp. 231-233.

¹⁰ Hortensia Papadat-Bengescu, *Scrisori către Camil Baltazar*, Editura pentru Literatură, București, 1965, p. 33.

1930, de pildă, G. Călinescu îi scria: „Făcându-mi plăcerea să vă prezint primul număr din *Capricorn*, îmi iau libertatea să vă invit să scrieți pentru această revistă o autobiografie amplă, pe cât se poate de evocativă și bine documentată. Aș dori ca scrierea să fie făcută cu atenția romancierului, fără nimic din convențiile jurnalistice. Ea îmi trebuie neapărat în ziua de 10 decembrie. Dacă aveți bunătatea s-o faceți, vă rog să mă anunțați de pe acum”.¹¹ După trei ani, criticul revenea cu o altă scrisoare: „Îmi iau îndrăzneala să vă rog să-mi îngăduiți a folosi m[anu]s[cri]s[ul] pentru *Viața Românească* în unul din apropiatele numere prefăcute, cu o mică schimbare și anume, un mic pasagiu: *Aparțin acum unei grupări literare... Sunt membră fondatoare a Sburătorului...* ce trebuie acoperit. Nu este o cerință de partid literar [...], ci de abstractizare deplină a autobiografiei, așa fel încât să nu indisună pe nimeni. Cum numai eu singur am cunoștință de acest m[anu]s[cri]s, eliminarea dorită nu are nimic nedelicat și nu alterează întru nimic sensul psihologic (nevoia stimulării prin lectura în cerc). Pentru ca să putem face binele e nevoie de mult tact și de aceea nu mă îndoiesc că răspunsul d[umnea]voastră va fi favorabil”.¹² Din cauză că Hortensia Papadat-Bengescu nu acceptă să elimine din text niciun paragraf, materialul este publicat în întregime abia în 1937, alături de seria articolelor despre E. Lovinescu, în revista *Adevărul literar și artistic*. Ulterior, *Autobiografia* a fost reprodusă fragmentar de către Viola Vancea în volumul *Hortensia Papadat-Bengescu: antologie* (1976) și integral de către Ion Bogdan Lefter în fruntea culegerii, *Femeia în fața oglinzii* (1988), care cuprinde povestirile și nuvelele scriitoarei. Însemnările autobiografice ale autoarei înglobează inventarul de pași care au precedat drumul ei literar: „Întâiul semn al unei vocațiuni, cine l-ar putea recunoaște încă din murmurul inconștient al unui copil – murmur ce seamănă totuși așa de bine cu faza primă a creației artistice... Știu că la vârsta de cinci ani am scris o compoziție asupra celor patru anotimpuri, care ocupa patru linii de caiet... Iată pentru bucuria cunoașterii, studiile regulate, iar pe un alt plan recitări (în recreațiuni) cu interpretări iperbolice... Compozițiile școlare se dezvoltă și ele pe două planuri: – cele pe care le prezint în nume propriu și care se îngrădesc în oarecare disciplină dintr’un amestec de cuviință școlărească și de precau-țiune, lăsând să treacă numai atât cât să nu denunțe rezervele primejdioase și compunerile numeroase cu care slujesc camaradele... Profesia mea clandestină câștigă clientela chiar în clase superioare alei mele, cu aceeași simplitate și își amplifică resorturile: ticluiesc scrisori de toate genurile – afară totuși de cele sentimentale... Așa dar elanurile mele epistolare se adresau la părinți și rude pentru a le transmite căldura sentimentelor, felicitări sărbătorești, a le cere bani de buzunar și alte bunuri lipsite respectivelor progenituri”.¹³ Prea angajată în a compune scrisori pentru colegele de școală, eleva Bengescu nu le mai scria și părinților. Amintește și acest episod în *Autobiografie*: „Numai părinților mei uit să le scriu. Cu o telegramă în mână, subdirectorea mă muștră”.¹⁴ Dovada că nu-i uitase cu totul se află astăzi la Muzeul Literaturii Române, în textele câtorva scrisori ce datează din perioada școlară. Acestea trădează puritatea copilului de

¹¹ G. Călinescu, *Scrisori și documente*, ediție îngrijită, note și indici de Nicolae Scurtu, Editura Minerva, București, 1979, p. 47.

¹² *Ibidem*, p. 48.

¹³ Hortensia Papadat-Bengescu, *Autobiografie*, în „Adevărul literar și artistic”, anul XVIII, nr. 867, 18 iulie 1937, pp. 5-6.

¹⁴ *Ibidem*, p. 6.

12 ani care uneori pare mai matur de atât, dar care nu-și depășește stângăciile vârstei; după cum se observă, numărul erorilor este mare, acestea incluzând omisiunea frecventă a accentelor sau frazări inadecvate; rândurile ce urmează nu poartă aceeași sevă prezentă în scrisorile de la maturitate, dar merită amintite ca documente din viața Hortensiei Papadat-Bengescu:

Le 5 Janvier 1888

Chers parents,

J' ai reçu votre lettre et j'ai été très gaie en apprenant que vous vous portez bien. Croyez chers parents que je tâcherai une autre fois de ne pas mériter vos reproches. [...] Vos lettres me cause une grande jolie [joie sic!] c'est pourquoi chers parents écrivez-moi le plus tôt possibles.

J'embrasse Mămuței je vous embrasse des millions de fois.

Je reste votre reconnaissante fille,

Hortense

Dragi părinți,

Am primit scrisoarea voastră și am fost bucuroasă aflând că sunteți bine. Credeți-mă, dragi părinți, că am să încerc altă dată să nu merit reproșurile voastre. [...] Scrisorile voastre îmi produc o bucurie enormă, de aceea dragi părinți, scrieți-mi cât mai curând posibil.

O îmbrățișez pe Mămuța și pe voi de milioane de ori.

Rămân fiica voastră recunoscătoare,

Hortense.

Le 28 Janvier 1888

Chers parents,

Votre lettre m'a comblé de joie.Ce n'est deja que deux semaines depuis que je suis au pensionat et deja mon petit calendrier souffre car j'efface chaque jour qui passe. Je compte les minutes et les heures pas seulement jusqu'à Pâques mais aussi jusqu'au grands examens. [...] Que je regrette..... je ne trouve plus rien a vous dire que l'envie de rester votre sage petite fille.

Dragi părinți,

Scrisoarea voastră m-a copleșit de bucurie. Nu sunt decât două săptămâni de când mă aflu la pension și deja micul meu calendar suferă căci șterg fiecare zi care trece. Număr minutele și orele nu doar până la Paști, ci și până la examenele finale. [...] Cât regret că nu mai găsesc nimic să vă spun decât că vreau din tot sufletul să rămân fetița voastră cuminte.

18 Février, 1888

Parents chéris,

Le jeudi est pour moi un jour très agréable il me procure l'occasion de pouvoir par ces quelques mots m' informer de votre santé. Il y a quelques jours que j'ai reçu une lettre de chez Alice elle vous presente ses respects. Chère mère si vous vous photographier envoyez la moi

car j'ai celle de papa et je veux avoir aussi la votre. [...]J'embrasse mămuța mille fois et vous aussi. Je reste votre soumise enfant qui vous aime de tout son coeur. Hortense

Dragi părinți,

Joia este pentru mine o zi foarte plăcută, îmi dă ocazia prin aceste cuvinte să mă informez despre sănătatea voastră. Acum câteva zile am primit o scrisoare de la Alice, vă trimite omagii. Dragă mamă, dacă te vei fotografia, trimite-mi fotografia, căci o am și pe a tatei și vreau să o am și pe a dumitale. [...] O sărut pe mămuța de o mie de ori la fel ca și pe dumneata. Rămân a voastră ascultătoare copilă care vă iubește din tot sufletul,

Hortense ”.¹⁵

Procesul de formare artistică a Hortensiei Papadat-Bengescu trasează drumul de la scrierile șchioape ale copilăriei, la încercările discrete de literatură, ca mai apoi la încadrarea definitivă în lumea beletristică. În orașele de provincie în care a trăit fără plăcere (Turnu Măgurele, Buzău, Focșani, Constanța), Hortensia Papadat-Bengescu nu a avut parte de un mediu literar care să o formeze, dar a făcut din corespondență cheia de boltă prin care a reușit să se regăsească pe sine; apoi, întâlnirile revelatorii cu G. Ibrăileanu și cu E. Lovinescu, colaborarea la *Viața Românească* și, mai târziu apartenența definitivă la cenaclul *Sburătorul*, au format liantul către recunoașterea Hortensiei Papadat-Bengescu ca prima femeie scriitor din literatura română.

Toată viața autoarei îi va fi marcată de evenimentele din tinerețe; peste ani, își privește copilăria nostalgic și duios: „M-am oprit mult aici, la timpul copilăriei. Este epoca care exprimă mai clar și firea și condițiile decisive ale formației mele literare. Am crezut că e ceeace mi se cere... când privesc vreodată fotografia mea de atunci, îmi e milă pentru grozava povară de gând și suflet cu care am împovărat acest biet copil”.¹⁶

Camil Baltazar este cel căruia îi trec prin mână o parte dintre paginile de jurnal ale scriitoarei, pe care le descoperă într-o ladă cu manuscrise din casa Elenei Stamatiadi (fiica Hortensiei Papadat-Bengescu): „Pe un caiet de tip școlar, am găsit, pe lângă un gen de jurnal de creație (...) și un alt jurnal, cu caracter oarecum familial, datând din 1947-1949”.¹⁷ Dintre rândurile scrise în jurnalul de creație se desprinde părerea fermă de statutul pe care și-l câștigase în canonul epocii : „Scriu și public. Scriu cu pasiune în firul devenirii. Dar iarăși ași vrea să aflu. Artistului îi trebuie – medalie dublă – fremătare și liniște. Liniște care să nu-l întoarne dela ascultarea permanentă a freamătului; conștiința de sine necesară pentru a nu fi oprit în drum de întrebările conștiinței. Și iată aflu. Mă înscriu în valoarea decisivă a unei opinii critice. Mă pot deacum înclina bucuoroasă sub miruirea oricărei dăruiri și pot sta răbdătoare sub orice apăsare. Fizionomia mea literară e configurată”.¹⁸ Hortensia

¹⁵ Lucia Toader, *Scrisori către Hortensia Papadat-Bengescu*, în „România literară”, anul XLII, nr. 6, 26 februarie 2010, p. 14.

¹⁶ Hortensia Papadat-Bengescu, *art. cit.*, p. 6.

¹⁷ Camil Baltazar, *Contemporan cu ei: amintiri și portrete*, Editura pentru Literatură, București, 1962, p. 62.

¹⁸ Idem, *Hortensia Papadat-Bengescu despre scris și despre sine*, în „Tânărul scriitor”, anul VI, nr. 3, martie 1957, p. 97.

Papadat-Bengescu nu a fost stăpânită de un spirit de emulație în formarea literară, dar ca orice artist a căutat să înțeleagă care-i este locul în lumea scrisului.

În urma simplei lecturi este lesne de observat că paginile de jurnal și *Autobiografia* interferează; autoarea descompune și asamblează anumite pasaje din *Autobiografie* ca, de pildă, cel referitor la părinți: dacă în 1931 lasă doar să se întrevadă admirația pentru ei, mai ales pentru tată, în jurnal le și dedică crâmpie de amintiri într-un flux profund de recunoștință: „... Fiică unică a unui brav soldat, generalul Dumitru Bengescu, și a devotatei și blândeii mame moldovene, de fel din bătrânii Iași, cu studii de profesoară. Intelectuali amândoi, au încurajat predispoziția mea spre învățătură, totodată ocupându-se de formarea caracterului meu... Mama mea era cea mai blândă făptură; ea cu răbdare m-a învățat slovele, apoi cititul în limba noastră scumpă, cât și în limba franceză, căci zicea ea: «când nu înveți o limbă străină de timpuriu, e mai greu pe urmă»... Tatăl meu, deși mult ocupat, găsea totuși timp pentru a-mi vorbi de scriitorii și poeții români și francezi pe care îi cunoștea, încurajând aplicarea mea spre compoziția literară...”¹⁹ Și Hortensia Papadat-Bengescu va scrie, iar atunci când ajunge să publice primul volum, *Ape adânci*, i-l dedică tatălui său, nu neapărat pentru că i se simțea tributară, ci mai degrabă pentru că privea chipul părintelui ca pe o insulă fericită din viața ei: „Mult târziu la apariția primei mele cărți, tatăl meu mi-a mărturisit aspirația lui tainică acum realizată; mi-a mărturisit-o cu bucurie amestecată cu decepție mișcătoare (în voce, în spații ale cuvintelor) – față de nudul meu de gândire. Dar nu știu dacă chinul lui a fost mai mare sau al meu, din aceeași ciudată pudoare. Nu se putea să nu-i fi închinat lui – pe care-l prețuiam așa de sus – această carte de întâiu”;²⁰ Legată prin gene culturale de unchiul său, G. Bengescu-Dabija, scriitoarea manifestă aceeași rezervă fără să găsească firul de legătură în comunicarea cu acesta; recunoaște că l-a privit admirativ și condescendent încă din copilărie și nici peste ani nu reușește să-și dea un răspuns referitor la tăcerea dintre ei: „Raporturile cu unchiul meu au avut și ele drama lor și de altă calitate, totuși au fost mai puțin dramatice [...] Când am început a scrie, unchiul meu a părut a nu ști nimic și nici eu nu i-am vorbit nimic. Era ceva al nostru, al fiecăruia deosebit și care poate ar fi suferit din confruntare. [...] Târziu, spre sfârșitul vieții lui, mătușa mea, un exemplar extraordinar de răutate, i-a vorbit, în prezența mea, cu vădită maliție despre îndeletnicirile mele, despre scrisul meu. Cu bucurie m-am uitat spre idol: fața lui frumoasă – cu acea permanentă expresie de grație și seducție a râsului și a privirii, laolaltă catifelate – s-a întunecat. Am regretat indiferența lui, prielnică, de până atunci, dar îmi închipuiam că ar fi mândru de mine. Am înțeles însă și niciodată n-am recunoscut la el mai bine semnul vocațiunii ca în acel egoism”.²¹ Acest moment legat de un oarecare spirit de emulație, este evocat și cu altă ocazie, într-un interviu în care scriitoarea are grijă să-i menționeze numele unchiului său cu recunoștință: „George Bengescu – a fost de altfel, unul din cei mai străluciți dramaturgi din vremea tinereții mele [...] piesele lui se jucau pe scena Teatrului Național cu rețete grandioase. El era

¹⁹ Camil Baltazar, *Contemporan cu ei*, ed. cit., p. 63.

²⁰ Hortensia Papadat-Bengescu, *art. cit.*, anul XVIII, nr. 866, 11 iulie 1937, p. 5.

²¹ Camil Baltazar, *op. cit.* pp. 76-77.

«marele» literat al familiei Bengescu și la un moment dat, când debutasem deja cu două-trei cărți, ne-am aflat fața în față cu conștiința unei oarecari... concurențe!”²²

George Bengescu-Dabija este cunoscut astăzi pentru activitatea sa literară dovedită printr-o opera dramatică de succes; merită menționate comedia *Cucoana Nastasia Hodoronc* și piesa *Pygmalion, regele Feniciei*; unchiul Hortensiei Papadat-Bengescu frecventase sedințele Junimii ieșene, dar și ale celei bucureștene; în salonul literar pe care-l patronase la Iași, fusese prezent chiar Mihai Eminescu; mai mult decât atât, după reprezentarea comediei *Cucoana Nastasia Hodoronc*, poetul național îi scrisese o recenzie laudativă cu privire la muzica pe care o considera „plină de interes și varietate”, iar „finalul [actului întâi] un adevărat final de operetă, iar nu de comedie”.²³

În *Autobiografie*, Hortensia Papadat-Bengescu evită să aducă în discuție viața ei intimă eșuată, din motive lesne de înțeles, însă în paginile de jurnal descrie fără rezerve mariajul încorsetat alături de un om care nu-i salutase niciodată ideile. Cu puțină detectivistică observăm că scriitoarea își permite această libertate într-o perioadă în care magistratul Nicolae Papadat era în vârstă, foarte bolnav, deci atunci când mărturisirile nu ar mai fi putut să-i periclitizeze viața domestică.²⁴ După cum îi mărturisește lui Camil Baltazar, privise ideea jurnalului cu reticență, pentru că se temea să nu fie descoperit de cei pe care îi viza.²⁵ Astăzi magistratul a murit. Nici Hortensia Papadat-Bengescu nu mai trăiește, iar destinul paginilor sale personale stă încă sub semnul misterului. „Caietul foarte gros, cartonat, cu file umpute de o scriitură deasă, fără ștersături... o mărturie crudă despre relațiile conjugale tensionate dintre soții Papadat, este rătăcit sau poate nu mai există”.²⁶

Bibliografie:

Baltazar, Camil, *Contemporan cu ei: amintiri și portrete*, Editura pentru Literatură, București, 1962.

Baltazar, Camil, *Hortensia Papadat-Bengescu despre scris și despre sine*, în „Tânărul scriitor”, anul VI, nr. 3, martie 1957.

Călinescu, G., *Scrisori și documente*, ediție îngrijită, note și indici de Nicolae Scurtu, Editura Minerva, București, 1979.

Crohmălniceanu, Ovid S., *Amintiri deghizate*, Editura Nemira, București, 1994.

Eminescu, Mihai, *Cucoana Nastasia Hodoronc*, în „Curierul. Foaia intereselor generale”, V, nr. 27, 10 aprilie. 1877.

Florescu, Nicolae, *Profitabila condiție: romanul aventurilor secrete*, Editura Cartea Românească, București, 1983.

Holban, Anton, *Opere*, vol. III, ediție îngrijită de Elena Beram, Editura Minerva, București, 1975.

²² Dan Petrașincu, *Viața de taină a unei scriitoare nedreptățită de publicul românesc*, în „Rampa”, anul 19, nr. 5489, 4 mai 1936, p. 3.

²³ Mihai Eminescu, *Cucoana Nastasia Hodoronc*, în „Curierul. Foaia intereselor generale”, V, nr. 27, 10 aprilie. 1877, p. 5.

²⁴ Ovid S. Crohmălniceanu, *op. cit.*, p. 49.

²⁵ Camil Baltazar, *op. cit.*, p. 70.

²⁶ Ovid S. Crohmălniceanu, *op. cit.*, p. 51.

Lefter, Ion Bogdan, *Proza Hortensiei Papadat-Bengescu: sinceritate și disimulare*, în „România literară”, anul XXI, Nr. 12, 17 martie 1988.

Lefter, Ion Bogdan, *Femeia în fața oglinzii*, Editura Minerva, București, 1988.

Papadat-Bengescu, Hortensia, *Scrisori către Camil Baltazar*, Editura pentru Literatură, București, 1965.

Papadat-Bengescu, Hortensia, *Autobiografie*, în „Adevărul literar și artistic”, anul XVIII, nr. 866, 11 iulie 1937 și nr. 867, 18 iulie 1937.

Petrașincu, Dan, *Viața de taină a unei scriitoare nedreptățită de publicul românesc*, în „Rampa”, anul 19, nr. 5489, 4 mai 1936.

Ralea, Mihai, *Recenzii, Hortensia Papadat-Bengescu – Concert din muzică de Bach*, în „Viața Românească”, anul XIX, nr.1, ianuarie 1927.

Toader, Lucia, *Scrisori către Hortensia Papadat-Bengescu*, în „România literară”, anul XLII, nr. 6, 26 februarie 2010.